

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

ідеалів та ціннісних орієнтацій у їхньому житті. Досвід видатного педагога переконує, що духовний і моральний розвиток дитини можна та необхідно здійснювати з учнями протягом усього їхнього шкільного життя. Активні демократичні перетворення, що відбуваються сьогодні в Україні, дають змогу реалізувати у виховній практиці ті громадянські надбання, які будуть сприяти вибору активної життєвої позиції та свідомого формування громадянського світогляду нашої молоді.

Література:

1. Концепції громадянського виховання в умовах розвитку української державності // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 7–13.
2. Сухомлинська О. В. Цінності в історії розвитку школи в Україні: Цінності освіти й виховання : Наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 32–36.
3. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 5. – С. 410–414.
4. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа. – 1977. – Т. 3. – 670 с.
5. Сухомлинський В. О. Народження громадянина // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа. – 1977. – Т. 3. – С. 283–565.
6. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа // Вибрані твори : у 5 т. – К., 1977. – Т. 4. – С. 7–390.
7. Сухомлинський В. О. Формування виховного впливу колективу на особистість // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 448–577.
8. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 403–641.

Моїсеєв С. О.*

ПЕРВИННІ КОЛЕКТИВИ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ ПАВЛІВСЬКОЇ ШКОЛИ

У статті уточнюється психолого-педагогічна сутність поняття «лідер». Окреслюються принципи розвитку учнівського колективу у Павлівській школі. Промарковані інтелектуальні, ідейно-виховні, навчально-трудова, самодіяльно-творчі та ігрові взаємодії між різновіковими учнями та колективами. Висвітлюється система учнівських посад у школі Сухомлинського як ефективний засіб розвитку лідерського потенціалу дітей та молоді.

Роль видатних людей у розвитку суспільства важко переоцінити. Хіба можна пояснити цивілізованому світу, що таке Україна без геніального спадку Тараса Шевченка, Григорія Сковороди, Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Олександра Довженка, Сергія Корольова, Олега Антонова, Валерія Лобановського, Василя Сухомлинського, Бориса Патона та ін.? Відповідь однозначна – це не можливо!

Видатні особистості, генії, як правило, володіють унікальним магнетизмом та лідерськими якостями, що об'єднують навколо себе інших талановитих людей; створюють висококульту-

* © Моїсеєв С. О.

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

турне середовище (команду управлінців, наукум синергетичним та розвивальним потенціалом; підіймають патріотичні почуття нації; є прикладом для молоді у відданому служінні родині, професії та Батьківщині.

Завдяки творчим колективам, що очолювали видатні українці, весь світ дізнався про сильну та процвітаючу європейську країну – Київську Русь, неперевершений вантажний літак «Мрія», перший супутник Землі та політ людини у космос, вишукану українську літературу та мову «солов'їну», найпотужніші балістичні ракети, унікальні зварювальні технології під водою та у відкритому космосі, могутні авіаносці та крейсери, педагогічні системи, що випередили свій час.

Особливо важлива роль лідера в управлінні країною та суспільством. Історія становлення української державності в даному контексті ставить багато риторичних запитань. Чому одних царів, гетьманів, генсеків, президентів у народі проклинають, а на інших – моляться? Чому одні приймають країну із сохою та залишають з атомною зброєю, а інші отримують імперію та залишають після себе маленькі князівства, голод, холод, громадянську війну та руїни? Чому одні не знають, що робити зі своїми золотими мільярдами, «молоддю», «батонами», «унітазами», а інші починають боротьбу з корупцією зі свого найбільшого оточення, осуджуючи на десятки років, а іноді й просто ставлячи до стінки своїх найкращих друзів навіть за мінімальну провину?

Відповіді на дані питання надзвичайно прості: який би талановитий, мудрий, працьовитий не був народ, його щастя цілкомовит знаходиться в руках еліти, формальних та неформальних лідерів, які визначають напрями розвитку країни та закони розподілення матеріальних благ у суспільстві. Саме тому надзвичайно важливо, щоб в Україні запрацювали соціальні ліфти, щоб талановита, патріотично налаштована та системно підготовлена молодь змогла швидше займати керівні посади та більш конструктивно розбудовувати нашу прекрасну країну.

З огляду на наведені аргументи, сучасний соціально-політичний стан в Україні – проблема підготовки національної еліти, лідерів в освіті, медицині, політиці, економіці, виробництві, в усіх інших галузях економіки – є надзвичайно актуальною, від якої напряму залежить існування нашої країни.

Проблему лідерства через призму педагогіки, психології та соціології досліджували Ю. І. Мухін, Б. Д. Паригін, М. В. Савчин, Г. В. Щокін, О. В. Швачко та ін. [3; 4; 5; 9; 10]. Але, не зважаючи на це, досвід роботи Павліської школи з розвитку в дітей лідерських здібностей потребує на своє переосмислення кризь призму актуальних викликів сьогодення.

Метою статті є маркування високоефективного інструментарію розвитку лідерських здібностей в учнів Павліської школи засобами колективної діяльності.

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Поставлена мета вимагає уточнення психолого-педагогічного наповнення поняття «лідер». Аналіз джерел засвідчив, що в науці зустрічаються неоднозначні трактування даного терміна:

– лідер (від англ. leader той, хто веде, перший, що йде попереду) – той, хто веде. Член групи, усі учасники якої визнають його керівництво, покладаються на нього у прийнятті серйозних рішень і вирішенні важливих проблем [2];

– індивід, який володіє найбільш яскраво вираженими, корисними (з точки зору внутрішньогрупового інтересу) якостями, завдяки яким його діяльність виявляється найбільш продуктивною [1, с. 263];

– лідер – це член групи, який спонтанно висувається на роль неофіційного керівника в умовах певної, специфічної, як правило, досить значущої ситуації, щоб забезпечити організацію спільної колективної діяльності людей для найбільш швидкого й успішного досягнення спільної мети» [5, с. 173].

На даний момент у науці існують різні підходи, що пояснюють природу та суть «лідерства» як психолого-педагогічного феномена [3; 4].

1. Представники першого підходу – «теорії рис лідера» переконані, що соціальне лідерство жорстко біологічно детерміновано рядом психофізичних властивостей організму людини (темперамент, інтелектуальні, духовно-моральні здібності), які дозволяють їй зайняти панівне становище та взяти на себе роль лідера в будь-якій діяльності.

2. Прихильники теорії «лідерства як функції групи» (Р. Крачфілд, Д. Креч, Г. Хоманс) вважають, що сутність лідерства виявляється у процесі групового розвитку та становлення колективу. з розвитком колективу в групі людей виникають спільні цінності, що їх об'єднують, а лідером стає особа, яка їх приймає та найбільш послідовно відстоює.

3. Апологети теорії «лідерства як функції ситуації» (Р. Бейлс, Т. Ньюком, А. Харе) відзначають те, що люди протягом відносно короткого проміжку часу (дня, тижня, місяця) знаходяться в складі різних соціальних груп та виконують у них різні ролі. Так, наприклад, юнак у складі сім'ї може підкорюватись дорослим, у секції з волейболу бути капітаном команди, у класному колективі – належати до пасиву, а з друзями у дворі бути «душею компанії».

Сучасна психолого-педагогічна теорія класифікує лідерів за такими ознаками:

1) емоційності та інструментальності (Р. Бейлс). Емоційний лідер підтримує належний психоемоційний клімат у групі, регулює міжособистісні відносини всередині групи. Інструментальний лідер бере на себе відповідальність у специфічних видах діяльності (завдяки більш високій компетенції) та координує зусилля інших із досягнення поставленої мети;

2) формальності та неформальності. Формальний лідер – це керівник групи або колективу людей, що призначається

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

відповідно до нормативно описаної процедури. Неформальний лідер – людина, яка виділилася з групи завдяки своїм неординарним здібностям та більшість визнає за нею право на керівництво певною діяльністю.

Уточнення значення лідерства в сучасному соціумі та його психолого-педагогічне наповнення, обумовлює потребу переосмислити безцінний досвід Павлівської школи крізь призму пошуку вискоелективного педагогічного інструментарію розвитку в школярів лідерських здібностей.

Перечитуючи твори Василя Олександровича, помічаєш, що геніальний педагог термін «лідер» не використовував. Для опису даного психолого-педагогічного феномену він застосовував інший понятійний апарат: гармонійна особистість, активний громадський діяч, громадянська гідність, підготовка до керівництва, відповідальність, обов'язок, подолання труднощів, обдаровані діти, самостійність, ініціативність, активне ставлення тощо.

Здоровий глузд та психолого-педагогічна теорія підказує, що феномен лідерства виникає лише тоді, коли поруч знаходяться хоча б дві людини та в них є потреба в спільній діяльності. Як особистість не може виникнути та розвиватись без родини, колективу, соціуму, так і лідерські якості учнів неможливо ефективно розвивати поза шкільним колективом.

Шкільний колектив у системі роботи геніального педагога посідав особливе місце. Він стверджував, що «Шкільний колектив – складна духовна, трудова, організаційна спільність особистостей, які стоять на різних ступенях ідейного, інтелектуального, морального, естетичного, громадянського розвитку, при цьому кожна особистість завжди перебуває у внутрішньому русі» [6, с. 165].

Розбудовуючи шкільний колектив, Василь Сухомлинський радив спиратись на наступні принципи [6, с. 404]:

1. Комуністична ідейність. Життя колективу, його цілі, завдання, спосіб організації та функціонування повинні бути нерозривно пов'язані з ідеологією країни, пріоритетами розвитку суспільства та державними інтересами. Переосмислюючи даний принцип з позицій наявного соціокультурного та економіко-політичного розвитку нашого суспільства, необхідно констатувати девальвацію комуністичних цінностей, але ідеологічна складова повинна бути предметом уваги всіх патріотично налаштованих громадян нашої країни та особливо педагогів. Формуючи сучасний шкільний колектив, необхідно чітко розуміти акценти розвитку держави, області та адміністративного центру та взаємоузгоджувати їх з перспективами життя учнівського колективу.

2. Єдність ідейної та організаційної основ шкільного колективу. У розумінні Василя Сухомлинського – це спільна діяльність комсомольської і піонерської організацій, керівна роль партійної організації комуністів у визначенні змісту й форм

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

роботи шкільного колективу. За теперішніх умов даний принцип може бути екстрапольований на систему взаємодії міської, сільської ради, шкільного та класного самоврядування.

3. Керівна роль педагога. Геніальний педагог переконаний, що шкільний колектив може існувати лише тоді, коли поруч є спрямовуюча роль учителя, мудрість старших товаришів. Колектив може стає виховною силою лише тоді, коли він як організаційна, ідейна, моральна єдність одухотворений моральним багатством, інтелектуальною багатогранністю, життєвою мудрістю, волею директора школи [6, с. 407].

4. Багатство відносин між учнями й педагогами. На думку Василя Олександровича, школа повинна, як магніт притягувати учнів своїм цікавим, змістовним, насиченим життям. Це можна досягти лише тоді, коли в ньому є ідейні, громадянські, інтелектуальні, трудові, естетичні відносини; коли в школі відбувається багатогранне переплетення інтересів вихователів і вихованців, спільне задоволення духовних багатств; коли в школі дитина не лише вчиться, а живе повноцінним, справжнім життям.

5. Яскраво виражена громадянська сфера духовного життя вихованців і вихователів. Виховання починається там, де прощаються учень та вчитель та зустрічаються два громадянина. Шкільне життя повинно бути організовано таким чином, щоб воно трималась на обов'язку та відповідальності людини за людину та людини перед суспільством. «Людина – колектив – суспільство – ось та система взаємовідносин, завдяки якій колектив стає силою, що виховує активного громадського діяча, дуже чутливого до громадських, суспільних проблем, якого завжди хвилює те, як зростають матеріальні й духовні багатства нашої Вітчизни, чим він може сприяти піднесенню її могутності і слави», – аргументував всесвітньо визнаний педагог [6, с. 408].

6. Самодіяльність, творчість, ініціатива як особливі грані виявлення різноманітних відносин між членами колективу. У даному випадку Василь Сухомлинський застерігає, щоб самодіяльність не перетворювалась на стихію та анархію – що хочете й роблю. Необхідно зробити так, щоб кожен член колективу перебував під виховним впливом іншої людини, справжньої особистості, конструктивного ідеалу, що має достатні ідейні, моральні, інтелектуальні багатства, необхідні для того, щоб ефективно формувати гострий розум, благородне серце та золоті руки іншої людини.

7. Постійне примноження духовних багатств, особливо ідейних та інтелектуальних. Навчання в школі не повинно бути зведено до уроків та виконання домашніх завдань за підручником. Головне завдання школи – допомогти та створити необхідні умови для інтелектуального та, що особливо важливо, духовного самозростання, самовиховання учнів у позаурочний та позашкільний час.

8. Гармонія високих, благородних інтересів, потреб і бажань. Педагогічному колективу необхідно зробити все від нього

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

залежне, щоб підмінити вузько біологічні інстинкти, споживацькі потреби та розважальні інтереси на моральні та духовні цінності і смисли, що зроблять щасливими людину і суспільство. У даному випадку древні казали – «Якщо хочеш загубити людину – дай їй все, чого вона хоче» [6, с. 410].

9. Створення і дбайливе збереження традицій, передача їх від покоління до покоління як духовного надбання.

10. Ідейне, інтелектуальне, естетичне багатство взаємовідносин між шкільним колективом та іншими колективами суспільства. У шкільного колективу має бути духовно багатий ідейний одностудець і соратник у боротьбі – колектив трудівників, які беруть безпосередню участь у створенні матеріальних і духовних цінностей, для яких праця в ім'я суспільного блага є змістом їхнього життя.

11. Емоційне багатство колективного життя. Необхідно зробити все можливе, щоб кожен член колективу відчув свою причетність до великої соціально та суспільно значущої справи та пережив найвищу людську радість – радість творення для людей, постійного нагородження внутрішніх духовних багатств, радість усвідомлення того, що тебе шанують і поважають люди.

12. Суворі дисципліна й відповідальність особистості за свою працю, поведінку. Надзвичайно важливо створити в колективі такі трудові, товариські, творчі обставини, за яких би людина ставила вимоги сама перед собою, відчувала відповідальність перед суспільством і на цій основі розуміла відповідальність перед власним сумлінням.

Спираючись на зазначені вище концептуальні положення, педагогам Павлівської школи вдалося розбудувати свій навчальний заклад як складний конгломерат різноманітних, різновікових первинних колективів: класних, гуртківців, жовтенят, піонерів, комсомольців. «У нашій школі, наприклад, є понад 80 найрізноманітніших колективів, які об'єднують 570 учнів. Кожен є членом 2-3, а іноді й 4 колективів. Саме вони відіграють вирішальну роль у розвитку задатків і здібностей, у становленні покликання, у самовихованні учнів. і вирішальними внутрішніми спонукальними стимулами, які надихають життя цих колективів, є не органи керівництва, не підлеглисть і керівництво, а багатство духовного життя, повнота інтересів, взаємний обмін духовними надбаннями», – підкреслював Василь Олександрович [8, с. 11].

Досвід геніального педагога переконує, що духовне багатство загальношкільного колективу значною мірою залежить від того, наскільки різноманітні й багатогранні взаємозв'язки між колективами класів.

Для старшого школяра керівництво групою чи гуртком молодших школярів є найяскравішою формою самовираження, самоствердження, самовиховання. «Намагаючись передати своїм товаришам усе краще, що є в ньому самому, керівник гуртка

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

стає вихователем, творцем людини» – наголошував Василь Сухомлинський [6, с. 418].

У Павлівській школі була блискуче налагоджена взаємодія та турбота між учнями початкової, середньої та старшої школи за наступними напрямками:

1. Інтелектуальний. Головне завдання даного напрямку – сформувати у старшокласників пізнавальні потреби, жагу до знань через надання можливості обдарованим дітям передавати свої знання молодшим товаришам. Дана ідея реалізовувалась через наступні форми роботи: учні 8–10 класів керували предметними гуртками, у яких навчались учні 2–5 класів; кращі знавці літератури, історії, географії та інших предметів виступали з доповідями, бесідами перед учнями молодших класів; старшокласники проводили політичну інформацію в молодших і середніх класах.

2. Ідейно-виховний. Пріоритетом даного напрямку було забезпечення передачі та відтворення в учнівському середовищі духовного багатства людства, загальнолюдських та національних цінностей, ідейних переконань, громадянської відповідальності. Це досягалось через одухотворення буденної праці школярів високими ідеалами служіння Батьківщині, розкриття її великого соціального значення; розбудови ідеологічної вертикалі: піонери керували жовтенятськими групами, комсомольці – піонерськими загонами; організації роботи комсомольсько-піонерських лекторіїв наукових знань; створення груп Тимурівців, які надавали допомогу інвалідам Великої Вітчизняної війни та Юних слідопитів, які доглядали могили героїв; підготовку підлітками і юнаками лекцій про досягнення науки і техніки, що читались колгоспникам й робітникам.

3. Навчально-трудоий. Квінтесенцією даного напрямку була передача від старших до молодших учнів напрацьованих трудових умінь та навичок. Для реалізації поставленого завдання підлітки, юнаки і дівчата керували технічними й сільсько-господарськими гуртками (юних конструкторів, слюсарів, токарів, радіотехніків, електротехніків, трактористів, рослинників, садівників, пасічників та ін.), у яких навчались школярі молодшого й середнього віку.

4. Самодіяльно-творчий та ігровий. Головне завдання даного напрямку – розвантажити учнів після інтенсивної інтелектуальної та трудової діяльності, створити умови для їх фізичного та естетичного розвитку. Реалізація задуманого передбачала наступне: надання можливості старшим товаришам керувати драматичними, хоровими, балетними колективами молодших школярів, гуртками живопису, скульптури, різьблення, художнього вишивання, військовими та спортивними іграми, змаганнями, туристськими походами і екскурсіями; стимулювання створення під час літніх канікул за місцем проживання самодіяльно-творчих колективів жовтенят і піонерів, які були об'єднані романтизмом і спільними соціально значущими інтересами

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

дослідження природи, гра у військовій ігрі, читання цікавої літератури, монтування радіоприймача тощо); організацію роботи невеличких первинних колективів, діяльність яких виражалась у творчості засобами слова (написання віршів, оповідань, казок). Так, наприклад, педагогічний колектив робив усе від нього залежне, щоб кожен школяр, наділений даром слова, мав у шкільному колективі кількох своїх маленьких вихованців.

Багатство первинних колективів у школі Сухомлинського, їх одухотвореність та взаємовідповідальність знаходило свої системне продовження на рівні розподілу обов'язків усередині шкільного колективу (табл. 1) [7, с. 627].

Таблиця 1

Функціональна характеристика посад в учнівських колективах Павлівської школи

№	Посада	Функції
1.	Помічник учителя (починаючи з 4 класу обирається на чверть)	Веде облік відвідування однокласниками школи та виконання ними домашніх завдань. Доповідає вчителю про причини невиконання учнями класу домашнього завдання
2.	Консультанти з предметів (як правило, найбільш обдаровані учні, які випереджають навчальну програму)	Допомагають, розібратись з навчальним матеріалом учням, які за об'єктивних причин не змогли впоратись із домашнім завданням. Організують та проводять в урочний час додаткові заняття
3.	Організатор суспільно корисної праці (цілий рік щодня 1–2 класи працюють на шкільній науководослідній ділянці чи в колгоспі)	Веде облік суспільно корисної праці, відмічаючи хто і як працює. Якщо учень за поважної причини не може сьогодні виконувати роботу, погоджує з ним місце та час відпрацювання з іншим класом
4.	Відповідальний за господарство класу (призначається починаючи з 2 класу)	Веде облік чергування по класу. Відає господарством класу (бібліотечка, навчальні посібники, зошити, альбоми для малювання, фарби, віники і ганчірки, тапочки для уроків фізичної культури, крейда та ін.)
5.	Чергові по класу (на кожен день призначаються 2 чергових)	Приходять у клас за 15 хв. до початку занять, протирають вологою ганчіркою дошку й парти, кладуть біля дверей вологий килимок. Після закінчення занять знов здійснюють вологе протирання дошки й парт
6.	Відповідальний за ведення щоденників (з 3 класу)	Погані оцінки учням не ставляться. Оцінки виставляють ті, хто їх заробив. Відповідальний підтверджує своїм підписом отриману оцінку
7.	Колектив класу (перед закінченням кожної чверті)	На зборах учні вирішують, кому знизити оцінку за поведінку. У класного керівника та учнів однакове право голосу
8.	Комітет комсомолу і рада піонерської дружини	Розпоряджаються матеріальними цінностями – грошима (близько 2000 карбованців на рік), що надійшли на шкільний рахунок від навчально-дослідної ділянки, саду пасіки (матеріальна допомога, проведення екскурсій, купівля музичних інструментів, подарунки гостям та ін.)

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Отже, за роки функціонування Павлівської школи була напрацьована, узагальнена та описана унікальна система роботи зі шкільним та різноманітними первинними колективами.

Під час розробки сучасних педагогічних систем розвитку лідерських здібностей учнів варто спиратись на наступні напрацювання геніального вчителя:

– забезпечення зв'язку навчання із суспільно корисною працею на благо школи, міста, району, області та країни;

– створення на засадах самоврядування широкої мережі різноманітних первинних колективів (шкільних, позашкільних, неформальних гуртків), де кожен учень може проявити свої інтелектуальні, духовно-моральні, фізичні, естетичні, технологічні, управлінські здібності та пізнати свій лідерський потенціал;

– забезпечення функціонування всередині первинних учнівських колективів продуманої, розгалуженої та збалансованої системи обов'язків (через посади) стосовно різноманітних аспектів навчання, роботи та відпочинку товаришів.

Література:

1. Бреслав, Г. М. Емоційні особливості формування особистості в дитинстві: норма і відхилення [Текст] / Г. М. Бреслав. – М. : Просвещение, 1990. – 263 с.
2. Лідер / Вікіпедія: вільна енциклопедія : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Лідер>
3. Мухин Ю. И. Наука управляет людьми. – М. : Форум, 1995. – 368 с.
4. Савчин М. В. Соціальна психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти. – Дрогобич : [Відродження], 2000. – 324 с.
5. Социальная психология. Истоки и перспективы / Б. Д. Парыгин. – СПб. : СПбГУП, 2010. – 533 с.
6. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5-ти т. – Т. 1. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. – К. : Радянська школа, 1976. – 654 с.
7. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5-ти т. – Т. 2. Формування комуністичних переконань молодого покоління. Як виховати справжню людину. Сто порад учителю. – К. : Радянська школа, 1976. – 670 с.
8. Сухомлинський В. О. Йти вперед! // Рідна школа. – 2002. – № 5. – С. 11–14.
9. Швачко О. В. Соціальна психологія : Навч. посіб для студ. неспехов. спец. вищ. навч. закладів / [Ред. Т. М. Коліна]. – К. : Вища шк., 2002. – 389 с.
10. Щокін Г. В. Практична психологія менеджменту : науково-практичний посібник. – К. : Україна, 1994. – 399 с.